

PAÁR ÁDÁM

KORMÁNYZÁS A NÉP NEVÉBEN?

Antal Attila: *A populista demokrácia természete. A realizmus és utópia határán*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2017, 286 oldal

A rendszerváltás utáni Magyarországon kevés divatosabb kifejezés van a populizmusnál. A médiában minden és mindennek az ellenkezője megkapja a populista minősítést: a baloldalon éppúgy szívesen bélyegzik ellenfeleiket populistának, ahogyan a jobboldalon. Ezek a nyelvpolitikai bravúrok óriási kárt okoznak a politikatudományban, mert a laikus olvasóközönségben azt a képzetet keltik, hogy a politikatudomány fogalmi parttalanul alkalmazhatók diszkurzív fegyverként. A megbélyegzők kezére játszik, hogy valóban kevés szaktudományos mű vállalkozott mindeddig a populizmus mint komplex történeti és politológiai fogalom objektív leírására. A kevés vállalkozás közül ki kell emelni két történészt, Borbándi Gyula és Bartha Ákos egy-egy tanulmányát.¹

A magyar tudományos irodalomban Borbándi Gyula, Csizmadia Ervin, Gyurácz Ferenc, Szilágyi Ákos, Papp István és Bartha Ákos után Antal Attila jogász-politológus, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán működő Politikatudományi Intézet munkatársa vállalkozott a populizmus értelmezésére. Antal emellett a Politikatörténeti Intézet Társadalomelméleti Műhelyének is tagja. *A populista demokrácia természete* című könyv szerzője tisztázni kívánja a populizmus szerepét az eszmék történetében, mindenekelőtt pedig bizonyítani kívánja, hogy *a jövő demokráciája és baloldala vagy populista lesz, vagy nem lesz*.

Provokatív szándék ez mindazok számára, akiknek a jelenkori populizmus-definícióját Szilágyi Ákos esztéta-irodalomtörténész-költő, a politizáló esszé egyik kortárs képviselője *A populista* című pamfletjének megfogalmazása határozza meg. Talán nem szükségtelen felidézni *A populista* fogalmazását, hogy később ezt összevegyhessük Antal definíciójával. Szilágyi amellett teszi le a garast, hogy „a populizmus *nyelvként* – retorikai klisékben, pregnáns stilisztikai jegyekben, narratív szerkezetekben, előítéletes sztereotípiákban – *megalvadt* politikai észjárása és démonikus politikai képzeletvilága egyfelől mindig a *paródia*, másfelől a *giccs* határán mozog”, és a jakobinusok esetében például egyenesen „Rousseau-paródiát” emleget.² Szilágyi bevallottan minősítő jellegű meghatározása vélhetően sokak populizmus-élményét befolyásolta a magyar baloldalon, és *A populista* szemlélete nagyban felelős azért, hogy a populizmus mindeztől nem tudott kiszabadulni egy negatív nyelvi kalicából. Noha Szilágyi már az első mondatokban világossá teszi, hogy nem történeti érte-

¹ BORBÁNDI Gyula: *Fogalomzavar a populizmus körül*, Forrás 1993. február, 50–64; BARTHA Ákos: *Tojástánc a populizmusok körül* [Múltunk 2014/4.] = Uő.: *Populizmus, népiség, modernizáció*, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2017, 13–45.

² SZILÁGYI Ákos: *A populista. A politikai varázsmese morfológiája*, Irodalom Kft., Budapest, 2010, 7.

lemben használja a populizmust,³ Antal ellenkező oldalról, megértő szemlélettel közelít a populizmushoz.

Rokonszenves számomra a szerző tézise, miszerint „a populizmus céljai meglehetősen egybefornak a demokrácia történetével, és ilyenformán nem is tűnnek annyira ördögtől valóknak” (16). Valószínűleg ez lesz a könyv azon gondolata, amely a legnagyobb visszhangot váltja ki a baloldali és liberális (e kettő világos elhatárolása sem könnyű Magyarországon) térfélen, azon okból, hogy a baloldali és liberális erők a Fidessel szembeni harcukban előszeretettel vetik be a populistázás jolly jokerét, amely kétségtelenül a legszofisztikáltabb minősítés a jobboldal vezető pártjával szemben. Itt rögtön nyilvánvalóvá válik, hogy a populizmus kifejezés kétféle használatban honosodott meg a magyar közbeszédben.

Egyfelől a populizmus objektív tartalmú tudományos kategória, másfelől ugyanakkor egy minősítő kifejezés. Nem lehet eléggé hangsúlyozni Antal azon gondolatát, miszerint „óriási félreértés azt gondolni, hogy a populizmus önmagát a demokráciával szemben határozná meg, vagyis antidemokratikus lenne” (25). Ezt a megértő szemléletet a populizmus iránt a szerzőn kívül jószerével csak Csizmadia Ervin és tanítványai képviselik a magyar közéletben, akik Antalhoz sok tekintetben hasonlóan érvelnek a „jó” populizmus léte mellett, a fősodorbéli baloldalon és a neoliberaisok körében elterjedt elitista felfogással szemben.⁴ Nyugat-Európában ez a megközelítés nem oly ritka, ahogyan azt például a belga David Van Reybrouck, a holland Paul Scheffer vagy éppen Ernesto Laclau munkássága tanúsítja.⁵

Mielőtt rátérnék Antal könyvének ismertetésére, talán nem árt tisztázni a populizmus szó forrását. Nem érdektelen ez, ugyanis jól rávilágít a populizmus Janus-arcára. A Kr. e. 2. századi Rómában, a köztársaság hanyatlása idején egy politikai csoport vette fel a *populares* (néppártiak) nevet. Miközben a néppártiak kiálltak a *plebs*, vagyis a köznép, a római kisbirtokos parasztok és a földnélküliek (*proletárok*) mellett, *nem kérdőjelezték meg* a római világalom jogosságát (a később örökös diktatorrá választott Julius Caesar is a néppártiak soraiban politizált!), a világ többi részét ugyanúgy „barbár”, tehát meghódítandó területnek tekintették. Vagyis a populus érdekeinek védelme a saját népre vonatkozik. Véleményem szerint már itt megjelenik a populizmus kétarcúsága: egyrészt befelé, a saját közösségben *jogkiterjesztő* programmal lép fel, másrészt – kifelé – *jogszűkítő* jellegű lehet. E tekintetben pedig fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a populizmus éppen e kétarcúsága révén szorosán kötődik a modernitás előtti demokráciához.

Mert bár az európai és észak-amerikai liberális demokráciák szívesen hivatkoznak elődként – szerintem ahistorikusan – az ókori athéni demokráciára, a svájci köztársaságra vagy az észak-amerikai puritán kolóniákra, ám ezek a közösségek egyrészt maguk is hierarchikus társadalomba szerveződtek, másrészt *kifelé* nagyon is türelmetlenek, sokszor akár zsarnokiak is voltak. A kohézió és szolidaritás eszménye, amelyet szokás ezeknek a közösségeknek tulaj-

³ Lásd *Uo.*

⁴ Lásd például CSIZMADIA ERVIN: *Lehet jó és hasznos populizmus is?*, hvg.hu 2010. november 23., http://hvg.hu/velemeny/20101122_populizmus_fidesz_jobbik. Lakatos Júlia az Élet és Irodalom 2017. szeptember 8-i számában megjelent tanulmányában érvelt a „szelídíthető populizmus” mellett; Paár Ádám a 168 Óra augusztus 29-i számában a baloldali populizmusról és magyarországi esélyeiről írt.

⁵ DAVID VAN REYBROUCK: *A populizmus védelmében*, Gondolat, Budapest, 2010; PAUL SCHEFFER: *Érkezési oldal – Európa és a bevándorlók*, Osiris, Budapest, 2016; ERNESTO LACLAU: *A populista ész*, Noran, Budapest, 2011.

donítani, csak *befelé* érvényesült, és mindkettőből kirekesztették az idegeneket és a belső elhajlókat – vagyis a *kisebbséget*. Az emberi jogok univerzalitása nem volt sajátja a 19. század előtti demokráciáknak. Ilyen értelemben a populizmus feltámadása a demokrácia és liberalizmus küzdelmének felmelegítéseként is fölfogható.

Antal Attila sem kerüli meg, hogy szembenézzon a populizmus kétarcú természetével. Elismeri, hogy „a populizmusra mindig is jellemző volt a kirekesztő gondolkodás, a türelem hiánya”, és tegyük hozzá, ez a 19. századot megelőző demokráciákra is igaz. Antal azonban alapvetően a totalitárius rezsimiek propagandáját tekinti felelősnek a populizmus pozitív tartalmának kisajátításáért, és így a populizmussal kapcsolatos mai gyanú légkörének kialakulásáért. Szerinte a nemzetiszocialista és kommunista rendszerek propagandája, illetve az amerikai hidegháborús ellenpropaganda térítették el a populizmusról szóló gondolkodást „végletes irányba” (24). A könyv azonban a populizmus pozitív – és így a baloldali gondolkodást is megújító – hagyományát elemzi.

De honnan datáljuk a populizmust? A populizmussal foglalkozó szerzők rendszerint két utat választanak. Egy részük régi idők népmozgalmaira vezeti vissza a populizmust, de mindenképpen a modernizációra adott válaszként értelmezik. Szilágyi minimum a „Rousseau-paródiát” megvalósító jakobinusoktól indít, Marco D’Eramo a 16. századi anabaptista felkelőkg vezetői vissza a populizmus történetének kezdeteit. Más szerzők az Egyesült Államok Populista Pártjától, vagy hivatalos nevén a Néppárttól (People’s Party) kezdi el a történetet. Antal az utóbbi irányzathoz tartozik, és az első fejezetben rögtön a Néppárttól indítja a történeti populizmus elbeszélésének fonalát (24–25).

Az amerikai populista hagyomány bemutatása során Antal hangsúlyozza, hogy a Néppárt a protest-érzelmek és -törekvések gyűjtőhelye volt. Olyan szociális követeléseket vetett fel, amelyek révén az európai szociáldemokráciát pótolta a – köztudomásúan erősen szocializmusellenes – korabeli, 19. század végi amerikai rendszerben. Alapvetően három amerikai eszmei-mozgalmi hagyomány (a jeffersoni demokrácia, a lincolni republikanizmus, farmermozgalmak) és egy új jelenség, a munkásmozgalom ért össze a Néppártban. Ugyanakkor fontos megemlíteni, hogy a párt programját is jellemezte a kirekesztés: a populisták elfogadták a korabeli nativista felfogást, és részben ebből, részben gazdasági, szociális okból elleneztek a bevándorlást (26–27).

Némileg félrevezetheti a korabeli amerikai pártrendszerben járatlan olvasót a mondat, hogy a populisták a „republikánus hagyományoknak megfelelően kicsi és a polgárok által ellenőrzés alatt tartható állameszményben gondolkodtak” (27). Az érthetőséget nehezítheti, hogy az amerikai pártrendszer két nagy pártja a korban is ugyanazokat a neveket viselte, de az állam szerepéről vallott felfogásuk épp ellentéte volt mai pozíciójuknak. Ugyanakkor Antalnak mégis igaza van, hiszen a kis hatáskörű és takarékos szövetségi államot propagáló Demokrata Párt előde a jeffersoni Demokrata-Republikánus Párt volt. Szerencsés lett volna a „jeffersoni republikánus” jelző a republikánus helyett, hogy az olvasók ne keverjék össze a mai, teljesen más tartalmú politikát folytató Republikánus Párttal.

Az amerikai populizmus ismertetése összességében nagyon vázlatosra sikerült. Az egész összesen három oldalt tesz ki (25–28). Különösen hiányolhatjuk a populizmus fenegyereke, William Jennings Bryan említését. Az amerikai populizmus bemutatása megáll a 20. század

elejénél, holott a mozgalom hatása búvópatakszerűen kimutatható a számos nyugati tagállamban kormányzati pozícióba került progresszív mozgalomban, valamint a New Deal mint baloldali, keynesiánus társadalompolitikai program megalapozásában.

Az észak-amerikai és kelet-európai agrárpopulizmus lényegi vonása – amelyet szerintem a szerző nem hangsúlyoz eléggé – a modernizáció kritikája, amely a populizmus(ok)at a konzervativizmushoz, pontosabban a konzervatív civilizációkritikához közelíti. Az amerikai farmerek és a magyar népiek egyaránt rendelkeztek bizonyos romantikus nagyváros-, pontosabban fővárosellenes attitűddel. A 19. század végén amúgy is divatos volt az értelmiség romantikus liberális, demokrata vagy jobboldali részében a bűnös Budapest (bűnös Bécs, bűnös Berlin, bűnös Szentpétervár, bűnös Washington stb.) szembeállítása a moralitásban letisztultabb, archaikusabb stb. Alfölddel, Linzcel, Bajorországgal, Moszkvával, Nebraskával és Oregonnal. Egy kettős – politikai és kulturális – tartalmú centrum–periféria ellentét alakult ki, amely manapság új szintre emelkedett. Napjainkban nem az egyesítő, belső gyarmatosítást végrehajtó nemzetállam, hanem a globális neoliberalis világrend központjaival szembeni ellenállás adja a népi-populista, neopopulista mozgalmak érzelmi és civilizációkritikai aranyfedezetét.

A második nagy fejezet *A populizmus jelentésrétegei* címet viseli. A populizmus értelmezésének leggyengébb pontja éppen a jelentések sokféleségében és ellentmondásosságában rejlik. Mi a populizmus? Ideológia, ahogyan Cas Mudde írja? Diszkurzív stílus? Politikai stratégia? Vagy paródia, ahogyan Szilágyi Ákos állítja? És ki a tárgya? Az egész nép, ahogyan Mudde véli, némileg megértően elfogadva a populisták önmeghatározását? Vagy csak egy kiválasztott csoport, amely „néppé” konstruálódik, ahogyan Laclau érvel? Látható, hogy a populizmus kutatói között sincs konszenzus már arról sem, pontosan miben látják a fogalom lényegét. Az egyetlen közös vonás a sokféle megközelítésben, hogy mindegyik hangsúlyozza a nép („mi”) megkonstruálását, és éles szembehelyezését az „ők” világával. (Az „ők” alatt pedig nagyon sokféle csoport nevezhető meg: a nagytöke, az oligarchia, a külföld, a kommunisták stb.)

Mudde egyértelműen ideológiának tekinti a populizmust, ugyanakkor hangsúlyozza, hogy ennek kidolgozottsága nem mérhető a liberalizmushoz vagy a szocializmushoz. A populizmust olyan „keskeny középpontú” ideológiaként határozza meg, amely éppen kevésbé kidolgozott jellege miatt könnyen csatlakozhat más eszmeáramlatokhoz. Ez a bizonyos középpont a nép. Ugyancsak fontos ismérvének tekinti Mudde, hogy a populista normatív világlátással rendelkezik, amelyben éles határvonal húzódik a nép és az elit között (38). Amennyire a populizmus kevésbé kidolgozott jellege könnyűvé teszi a kapcsolódást más eszmerendszerekhez, annyira megnehezíti ezt a normativitás, amely a nép érdekében – elvileg – kizárja az alkuk, kompromisszumok lehetőségét.

A harmadik fejezet már egyértelműen a jelenre fókuszál. Antal véleménye szerint a *neopopulizmus* a globalizációra és a neoliberalis világrendre adott válaszként született meg. Mivel a neoliberalizmus az egyértelmű ellenségkép az új típusú populista mozgalmak számára, Antal görcső alá veszi a liberalizmust. Tisztázza a liberalizmus fő elveit (50–52), a liberális demokrácia fogalmát, amelyet tulajdonképpen azonosnak tekint a képviseléssel (53–54) és az alkotmányos demokrácia/liberális alkotmányosság fogalmát (57–58).

Véleményem szerint Antal megállapítása, miszerint a liberalizmus az idők során ott, ahol a 19. században győzelemre jutott, állagvédő ideológiává vált (54), további átgondolást igényel.

Természetesen vannak – és mindig lesznek – liberális irányzatok, amelyek a társadalmi igazságosságának primátust juttatnak a gazdasági érdekekkel szemben. Erről a szociálliberális irányzatról Antal nem ír részletesen, holott műve mondanivalója szempontjából ezek is tanulságosak lennének. Például az utókor által egyöntetűen szocialistaként értékelt brit Fabiánus Társaság, amely a Munkáspárt háttérpártját alkotja, megalakulásakor inkább volt szociálliberális beállítottságú. De az amerikai progresszív mozgalom is tekinthető a szociálliberalizmus amerikai veretű válfajának: a progresszív mozgalomban ért össze a populista farmermozgalmak hagyománya és a liberális hagyomány szociálisan érzékeny vonulata.

A liberalizmus és demokrácia értékei összegződtek a 20. század elején kialakult liberális demokráciában, ám a szerző meggyőzően érvel amellett, hogy a két komponens között a viszony korántsem súrlódásmentes. A liberális demokrácia paradoxona, hogy egyik összetevője (a demokrácia) a többség, másik eleme (a liberalizmus) az egyén jogait védelmezi, márpedig számos esetben e kettő ellentétbe kerül egymással. Antal szerint ez a feszültség vezetett el a liberalizmuson belül az alkotmányosság erőteljes képviseléséhez.

A fejezetben olvashatunk a globalizáció és a nemzetállami szuverenitás között feszülő ellentmondásról (66–78), valamint a liberális demokrácia bizalmi válságáról (79–95). Külön alfejezet foglalkozik az antipopulizmus jelenségével. Mert ahogyan a modernizáció és a kapitalizmus visszás jelenségei előhívták a populizmus történeti változatait, a globalizáció pedig a neopopulizmust, úgy természetesen a populizmus is generált ellenállást a másik oldalon. A populizmus mindig a tömegekre hivatkozik, márpedig a 19. századi liberálisok jelentős része – a konzervatívokról nem is szólva – szemben állt a tömegekkel. Voltak olyan liberálisok és konzervatívok, akik támogatták a nép bevonását a politikába, de többségüket a tömegpolitika félelemmel töltötte el. A 19. század végi szociálpszichológia döntően a „romboló”, szenvedélyektől mozgatott tömegektől való irtózásra reflektált, gondoljunk csak Gustave Le Bon *A tömegek lélektana* című művére (97). Közép- és Kelet-Európában ennek az antipopulizmusnak az ereje másból fakadt, mint Nyugaton. A rendszerváltást követően a neoliberális döntéshozók és média-véleményvezérek manipulációi miatt minden egalitárius elképzelés a régi szocialista rendszer maradványaként tűnt fel.

A negyedik fejezet a populizmus és a demokrácia, azaz a könyv címében szereplő két komponens viszonyát elemzi. Antal helyesen utal arra, hogy a demokrácia és a populizmus közösek a népszuverenitás és a többségi elv képviselésében. Ám a 19–20. század fordulóján kialakuló liberális demokrácia manapság oly mértékben uralkodóvá vált a demokrácia-diskurzusban, hogy a demokráciát rendre ezzel a formával azonosítják (120). Antal amellett érvel, hogy a populista demokrácia lehetséges formáció. Ebben az esetben a „populista” jelző ideológiai tartalmat jelöl, ám Antal hozzáteszi – Mudde nyomán –, hogy a populizmus nem teljes értékű ideológia, hanem „a hagyományos ideológiáknak vannak populista formái” (125). Antal elismeri, hogy a többségi elv „felpörgetése” a populizmus teherterele, ám úgy véli, Laclau modellje áthidalhatja ezt a problémát. A populizmus segíthet megkonstruálni magát a népet mint politikai közösséget (143). A demokrácia nem működhet a „nép”, azaz a populus nélkül.

Az ötödik fejezet különös címet visel: *Empire*-, azaz birodalom-populizmus. Ez és a következő fejezetben használt *Multitude* (sokaság)-populizmus is Michael Hardt és Antonio Negri

munkájából származik (150–151). Antal Attila tézise szerint a nacionalista és etnikulturális populizmus neoliberalizmussal szembeni küzdelmének csak látszólag célja a „Sokaság” védelme, valójában inkább a neoliberálisok által kialakított világregend elfoglalására törekszik. Ez nem jelenti azonban a baloldal és a „Sokaság” azonosítását, hiszen Antal éppen arra hivatkozik, hogy maga a baloldal is sok esetben elfogadta a „Birodalom” logikáját, és elszakadt a „Sokaságtól”, a néptől. A könyv vezérgondolata, hogy a baloldalnak vissza kell találnia azokhoz, akikben valaha gyökerezett.

Ez a fejezet átfogó elemzést közöl a jobboldali populizmus megjelenési formáiról, szervezeteiről. Tekintettel arra, hogy a jobboldali populizmusnak – ellentétben a populizmus baloldali változataival, legyenek azok akár történetiek, akár kortársak – könyvtárnyi irodalma van, ezért nem tartom szükségesnek a könyv ezzel kapcsolatos állításainak külön idézését. A hatodik fejezet a baloldali populizmus kortárs jelenségeit és mozgalmait összegzi. Mivel hagyományosan Latin-Amerikát tekintik a baloldali populizmus(ok) szülőföldjének és terepének, a szerző hosszan értekezik a kortárs latin-amerikai baloldali populizmusok jellegéről, ezek esélyeiről. Fontos megállapítása, hogy rámutat a régi és mai latin-amerikai populizmus(ok) közötti stratégiai és taktikai különbségekre. Így arra, hogy a korábbi évtizedek baloldali populista vezetőivel szemben a latin-amerikai neopopulista vezetők választásokon szerzik meg a hatalmat (215).

A hetedik fejezet összegzi a populizmus kezelésére tett eddigi kísérleteket. Antal Attila csódnak látja és látta a fősodorbeli pártok erőfeszítéseit a populizmus kezelésére – szerintem jogosan. Valószínűleg Magyarországon ez a – megint csak jogos – mondat kiveri a biztosítékot: „A szociáldemokráciának kíméletlen önkritikával kell belátnia és másokkal felismertetnie azt, hogy a neoliberális demokrácia képviselői intézményei igen gyakran társadalmi kontroll, és hatékony rezponzivitás nélkül működtek, és éppen ezért jogos a feljűk irányuló populista kritika, mivel szembementek a népszuverenitás elvével” (237). A fősodorbeli baloldalon egyre többen ismerik fel, hogy nem lehet ignorálni a populizmust, mert az valós társadalmi és kulturális okokból táplálkozik. Tanulságos André Gerrits állítása, aki úgy vélte a holland politika fenegyereke, a muszlimellenes Geert Wilders és Szabadságpártja sikere alapján, hogy a populizmus visszahozta Európába a politikát (240–242).

Közhelyszerű állítás, hogy a baloldal a jelenlegi európai gazdasági és társadalmi folyamatok vesztese – miközben Latin-Amerikában a baloldal pár éve még reneszánszát élte, a harmadik világ nagy részében, Ázsiában és Afrikában viszont továbbra is passzív vagy stagnál. Antal Attila a baloldal eszmei válságának fő okát abban látja, hogy a baloldal feladta két fő alapelvét: az internacionalizmust és a kapitalizmus-kritikát. Nem belemenne abba a vitába, mennyire volt reális az internacionalizmus a szocialista eszmerendszer fénykorában, azt illúzióknak tartjuk, hogy egy európai vagy észak-amerikai baloldali politika (ahogyan egyébként bármilyen más tartalmú politika) megoldást jelenthet a délkelet-ázsiai vagy közel-keleti munkás vagy paraszt helyzetére, vagy fordítva. Ugyanakkor éppen a digitális világ alkalmat teremthet a pártok és szakszervezetek eszmecegerjére, érdekeik és küzdelmük összehangolására. Az internacionalizmus soha nem valósul meg „cél-ideológiaként”. A nemzetközi együttműködés technikájaként, vagyis *csupán* eszközként azonban hasznos lehet. Bár mindeddig a történelem tanulsága szerint az elitek sokkal hatékonyabbak voltak az együttműködésben, mint a bármi-

lyen értelemben felfogott „vesztesek” (munkásság, prekariátus, harmadik világ stb.), amelyek mozgósítására a baloldal törekedett.

Az elit életvitele, fogyasztása mindig internacionálisabb, mint a társadalom alsó rétegeiben élőké, és utóbbiak minél kiszolgáltatottabbak, annál nagyobb a különbség. Továbbá a szerző nem foglalkozik azzal sem, hogy a harmadik világban jelenleg a globális világrend elleni lázadás nem baloldali színekben, szakszervezeti zászlók alatt, hanem konzervatív, tradicionalista, sőt sok esetben etnonacionalista vagy kulturális esszencialista mozgalmakban testesül meg. Gondoljunk csak a muszlim vagy hindu fundamentalizmusra, amely a globális életvitelű, Nyugat-imitátor komprádor-elit által mellőzött, annak helyébe lépni kívánó városi középosztály és diplomás fiatalok „konzervativizmusára” épít. (Amely természetesen nem nyugati értelemben felfogott konzervativizmus, hanem egyszerűen a régi, és mértéken felül idealizált struktúrák megőrzésének igénye.) Ez a mozgalom egy tradicionalista forradalmat idéz fel, az egyetlen kohéziós erőként számbavehető vallásba kapaszkodó városi és falusi nyomorgó néptömegek asszisztálásával. Előbbiek esetében egyszerű helycseréről van szó, és a nyugatos értékek feladásáról, utóbbiaknak viszont mindegy, mi történik a fejük fölött, a távoli hatalom felhőrégiójában – sem így, sem úgy nem javul a sorsuk. Hogy ez a fordulat mennyire lenne hatékony nyugati reformer – akár baloldali, akár liberális, akár nyugatos konzervatív – szempontból, arra vonatkozóan az arab tavasz figyelmeztető és elrettentő jelként szolgál. Ráadásul ez a fundamentalista forradalom eleve nem számol internacionalizmussal, éppenséggel inkább a saját térbe és a saját hagyományba való bezárkózást támogatja. Az a része viszont, amely internacionalista (a dzsihádzmus), nagy veszélyt jelent a nyugati civilizációra, benne a szociáldemokrata hagyomány kétév százados, részben a felvilágosodásból merített nem materiális értékeire is. Így például művelődéshez való jogra, a laikus oktatásra, állam és egyház, valamint vallás és politika szétválasztására, az általános választójogra, a női egyenlőségre. A következetes, azaz a „biopolitizálás” divathóbortjainak nem behódoló baloldali politikának – amely identitásjegyekről függetlenül valamennyi ember érdekét tekinti – tehát egyelőre nem sok babér terem az új, populista korszakban. Szavakban mindenki elismerni egy ilyen fordulatnak, egy új „Bad Godesbergnek” a szükségességét, ám a vallási, kulturális, identitáspolitikai (nem, gender, bőrszín, régió stb.) kérdések jelenleg nagyobb visszhangot váltanak ki. Ugyanakkor a neoliberalis globalizáció folyamatai is kihúzzák a talajt a baloldali politikai fordulat alól.

Összességében megállapítható, hogy fontos, számos elemében hiánypótló politikatudományi mű született. Antal Attila alaposan beágyazza a populizmus fogalmát és a kortárs populizmus transzformációit a modern politikatudományi elméletekbe, felhasználva a szakirodalom széles körét. Helyenként a szöveg töménynek tűnhet a nem politológus vénájú olvasók számára, különösen a politikaelméleti részek tárgyalásánál. De a néha túl sűrű politikaelméletet éppen az indokolja, hogy Antal mélyen be akarja ágyazni a témát korunk politológiai szakirodalmába. A szerző egy olyan eljövendő populista demokrácia megkonstruálására biztatja a baloldalt, amelynek nincs ebben a formában létező modellje. A modellt most kellene megalakítani, méghozzá, ahogyan sugallja, gyorsan, amíg a jobboldali – és teszem hozzá: a harmadik világban a tradicionalista – populizmus teljesen át nem veszi a stafétát a globális világrend kritikáját terén.